

**სახელმწიფო აგრარული პოლიტიკის ეფექტიანობის ანალიზი: შიდა ქართლის
მაგალითზე**

მაკა გოგილაშვილი

კონფლიქტების ანალიზისა და მართვის სამაგისტრო პროგრამა
სოციალურ და პოლიტიკურ მეცნიერებათა ფაკულტეტი
ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

E-mail: makogilashvili@gmail.com

აბსტრაქტი

საქართველოს ეკონომიკის მთლიანი შიდა პროდუქტის სტრუქტურაში სოფლის მეურნეობაზე მხოლოდ 8,2% მოდის და ამ დარგში შექმნილი დამატებული ღირებულება არ აღემატება 1,5 მილიარდ ლარს. პრობლემათა ჩამონათვალი, რომლებთანაც ქვეყანაში მცხოვრებ ფერმერებს უწევთ შეჯახება, საკმაოდ დიდია: სოფლის მეურნეობის განუვითარებელი ინფრასტრუქტურა, კაპიტალდაბანდებათა შემცირება, მსოფლიო ეკონომიკის რეცესია, შეზღუდული მისაწვდომობა კრედიტებზე, შესაბამისი საგანმანათლებლო, კვლევითი და სასწავლო სისტემის არარსებობა, იმპორტიორების მიერ სამომხმარებლო ბაზარზე დაბალფასიანი პროდუქციის შემოტანა და ა.შ. სოფლად ეკონომიკის სუსტი დივერსიფიკაცია და სოფლის მეურნეობის დაბალი პროდუქტიულობა იწვევს მთლიანობაში სოფლის ეკონომიკის სისუსტეს.

წარმოდგენილი კვლევის მიზანს წარმოადგენს სახელმწიფოს აგრარული პოლიტიკის და მისი განმახორციელებელი აქტორების საქმიანობის ეფექტიანობის შესწავლა. მიზნის შესაბამისად, დაისვა შემდეგი საკვლევო კითხვა: სახელმწიფოსა და სოფლის მოსახლეობას შორის არსებული ურთიერთობების პროცესში როგორია ჩართული აქტორების როლი და რამდენად ეფექტიანია ის სტრატეგიები, რომლებსაც სამთავრობო სტრუქტურები ახორციელებენ სექტორის განვითარების მიზნით. კვლევის ფარგლებში გამოვიკითხე 4 ექსპერტი, სახელმწიფო და არასამთავრობო სექტორიდან. რაოდენობრივი კვლევა ჩატარდა მცირე, საშუალო და მსხვილ ფერმერთა შორის მიზნობრივი შერჩევის გამოყენებით.

კვლევის შედეგად გამოიკვეთა, რომ სექტორი არარეგულირებადია, ადგილი აქვს ერთგვარ "ხიდჩატეხილობას" ანუ დაკარგულია ნდობა ფერმერებსა და სახელმწიფო სტრუქტურის წარმომადგენლებს შორის. გამოკითხულ ფერმერთა უმეტესობა უარყოფითად აფასებს საქართველოს აგრარულ პოლიტიკას, მიაჩნიათ, რომ ქვეყანაში ბაზარი და მწარმოებელი არ არიან ერთმანეთთან დაკავშირებულნი, მიუხედავად იმისა, რომ ქმედებათა ჩამონათვალი, რომელიც საშუალებას იძლევა გაიზარდოს საქართველოში სოფლის მეურნეობის პროდუქტიულობა საკმაოდ გრძელია, ფერმერები საუბრობენ მძიმე სოციალურ ფონზე და აღნიშნავენ, რომ ქვეყანის ხელისუფლება არ ცდილობს ხელის შეწყობას რათა სოფლის მეურნეობა გახდეს მომგებიანი და შემოსავლიანი დარგი, მთავარ პრობლემად კი იკვეთება აგრარულ სექტორში დასაქმებულ პირებისათვის, ფინანსური რესურსების სიმწირე.

საკვანძო სიტყვები: აგრარული პოლიტიკა, სახელმწიფოს მხრიდან ჩართული აქტორები, ფერმერთა დამოკიდებულება, სოფლის მოსახლეობა.

შესავალი

საქართველოში აგრარული სექტორი მრავალი პრობლემისა და გამოწვევის წინაშე დგას. მთლიანი შიდა პროდუქტის სტრუქტურაში სოფლის მეურნეობაზე მხოლოდ 8,2% მოდის და ამ დარგში შექმნილი დამატებული ღირებულება არ აღემატება 1,5 მილიარდ ლარს, მაშინ როდესაც სამუშაო ძალის 41,3% ამ სექტორშია დასაქმებული (საქართველოს სტატისტიკის ეროვნული სამსახური, 2019). სოფლის მეურნეობის სფეროში დომინირებენ მცირე ფერმეები, რომლებსაც დივერსიფიკაციის მწირი რესურსები გააჩნიათ. სწორედ ამიტომ მნიშვნელოვანია, რომ სახელმწიფო პოლიტიკა აქტიურად იყოს მიმართული იმისკენ, რომ დარგი იქცეს ეკონომიკის წამყვან თუ არა ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ძალად მაინც. მცირე ზომის ფერმერული

მეურნეობებით სექტორის პროდუქტიულობის ამაღლება და მაღალეფექტიანობის მიღწევა მარტივ საქმეს არ წარმოადგენს, განსაკუთრებით იმის ფონზე, რომ ქართველ ფერმერებს უამრავ პრობლემასთან უწყვეტ შეჯახება: სოფლის მეურნეობის განუვითარებელი ინფრასტრუქტურა, მაგალითად, პრობლემები საირიგაციო სისტემაში; კაპიტალდაბანდებათა შემცირება; მსოფლიო ეკონომიკის რეცესია; კრედიტებზე შეზღუდული მისაწვდომობა; შესაბამისი საგანმანათლებლო, კვლევითი და სასწავლო სისტემის არარსებობა; იმპორტიორების მიერ სამომხმარებლო ბაზარზე დაბალფასიანი პროდუქციის შემოტანა და ა.შ. (Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2015).

ქვეყნის აგროსექტორში დღეისათვის შექმნილი სავალალო მდგომარეობის მიზეზები შესაძლოა დაკავშირებული იყოს 1990-იან წლებში მიწის რეფორმის დროს დაშვებულ შეცდომებთან და არასწორად ჩატარებულ საზოგადოებრივ მეურნეობათა რეორგანიზაციასთან. რეფორმამ, რომელიც გატარდა საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ, ვერ უზრუნველყო სოფლის მეურნეობის განვითარება, ადგილი ჰქონდა შესყიდვების სისტემის ნგრევას, შედეგად კი მოუგვარებელი დარჩა გლეხების მომარაგება თესვებით, შხამქიმიკატებით, სასუქებით და წარმოების სხვა საშუალებებით (საქართველოს ეკონომიკური ტრანსფორმაცია, 2012).

„როდესაც სოფლის მეურნეობის წარმოების პროცესი რთულდება და უფრო კაპიტალისტური ხდება, პირველი, ვინც გამოეთიშება წარმოებას, არის ის, ვინც მხოლოდ ნაწილობრივ მონაწილეობს ამ პროცესში“ (ISET Economist Blog, 2018). აღნიშნული ტიპის ფერმერთათვის ყველაზე ძნელად შესასრულებელ ამოცანას წარმოადგენს უპასუხონ გაზრდილი პროდუქტიულობის მოთხოვნებს. საქართველოში მცხოვრები ფერმერების უმრავლესობა სწორედ ხსენებულ კატეგორიას მიეკუთვნება და შესაბამისად, არსებობს მოლოდინი იმისა, რომ მათი სიმრავლე საკმაოდ დიდ სოციალური პრობლემებს წარმოშობს.

ქვეყნის ეკონომიკის განსავითარებლად მიზანშეწონილია, რომ თავდაპირველ ეტაპზე სახელმწიფომ აიღოს პასუხისმგებლობა და იკისროს სოფლის მეურნეობის სექტორის ხელშემწყობი ფუნქცია. რისკების ჩამონათვალი, რომლებიც ამ შემთხვევაში არსებობს, ასე გამოიყურება: არასწორად გაწეული ფინანსური დახმარება, დაუგეგმავი ღონისძიებები, არაქმედითუნარიანი პოლიტიკის გატარება. პრობლემებს იწვევს გამოცდილების ნაკლებობაც და მიგრაციული პროცესები, რომლებიც ასევე უშლის ხელს სექტორის განვითარებას და წინსვლას.

იმისთვის, რომ მთავრობის მიერ განხორციელდეს ეფექტიანი შიდა ორგანიზაციული მენეჯმენტი, ინციატივები უნდა იყოს ქმედითი და რეალობასთან ახლოს მდგომი. რაც მთავარია, ისინი მორგებულნი უნდა იყვნენ რეგიონულ სპეციფიკასთან. წარმოდგენილ კვლევაში შევეცადე განმეხილა ის პროექტები, რომელსაც საქართველოს მთავრობა ახორციელებს სოფლის მეურნეობის სექტორის გასავითარებლად, რა დამოკიდებულება აქვთ მათ მიმართ სოფლის მოსახლეობას და როგორ აფასებენ ექსპერტები.

კვლევის მეთოდოლოგია

კვლევის მიზანს წარმოადგენს სახელმწიფოს აგრარული პოლიტიკის და მისი განმახორციელებელი აქტორების საქმიანობის ეფექტიანობის შესწავლა.

მიზნის შესაბამისად, დაისვა შემდეგი საკვლევო კითხვა: სახელმწიფოსა და სოფლის მოსახლეობას შორის არსებული ურთიერთობების პროცესში როგორია ჩართული აქტორების

როლი და რამდენად ეფექტიანია ის სტრატეგიები, რომლებსაც სამთავრობო სტრუქტურები ახორციელებენ სექტორის განვითარების მიზნით. საკვლევ კითხვებზე პასუხის გასაცემად, პირველ რიგში, დამუშავდა სოფლის მეურნეობის სექტორზე არსებული სამეცნიერო ლიტერატურა, შესწავლილ იქნა სხვადასხვა ქვეყნების აგრარული პრაქტიკები, გამოიკითხნენ დარგის ექსპერტები და ჩატარდა მცირე ზომის რაოდენობრივი გამოკითხვა სხვადასხვა ტიპის ფერმერთა შორის.

სამეცნიერო ლიტერატურა მოვიძიე სამეცნიერო ელექტრონული საძიებო საშუალებებით. სხვადასხვა ქვეყნის პრაქტიკების გამოვლენისას გამოყენებულ იქნა ამ ქვეყნების ოფიციალური ვებგვერდები, ისევე როგორც შესწავლილ იქნა სხვადასხვა მკვლევრის შეფასებები. კვლევის ფარგლებში გამოვიკითხე 4 ექსპერტი სახელმწიფო და არასამთავრობო სექტორიდან. რაოდენობრივი კვლევა ჩატარდა მცირე, საშუალო და მსხვილ ფერმერთა შორის მიზნობრივი შერჩევის გამოყენებით. სულ გამოიკითხა 19 მცირე, 20 საშუალო და 3 დიდი ფერმის მესაკუთრე. შერჩევის დიზაინისა და მოცულობის სიმცირის გამო მიღებული შედეგები არარეპრეზენტატულია, თუმცა გვეხმარება ტენდენციების გამოვლენაში. რაოდენობრივი გამოკითხვა იწარმოებოდა სტრუქტურირებული კითხვარის საშუალებით, ხოლო გამოკითხვის ფორმა იყო პირისპირი ინტერვიუ. მონაცემების შეგროვების შემდეგ მოხდა მისი გაწმენდა და დამუშავება SPSS-ის პროგრამის საშუალებით.

ლიტერატურის მიმოხილვა და საერთაშორისო გამოცდილება

საკითხის დეტალურად შესასწავლად მნიშვნელოვნად მივიჩნიე სხვა ქვეყნების გამოცდილების გაზიარება აღნიშნული კუთხით, ვინაიდან ეკონომიკურ სექტორებს შორის სოფლის მეურნეობა წარმოადგენს დარგს, რომელიც ყველაზე მეტ დახმარებას იღებს მთელს მსოფლიოში, განსაკუთრებით ევროკავშირსა და აშშ-ში (United States Department of Agriculture Rural, 2019): „ევროკავშირის სოფლის მეურნეობის საერთო პოლიტიკის შედეგი, ფერმების გამსხვილება, Common Agricultural Policy (CAP)-ის დამსახურებაა. 1999 წელს ევროკავშირში სოფლის მეურნეობის სუბსიდირების პოლიტიკა ორიენტირებული გახდა მსხვილი ბიზნესების განვითარებაზე.“ 1999 წლის რეფორმამდე ფინანსურ დახმარებებს პროდუქციის მოცულობის მიხედვით გასცემდნენ - რაც უფრო მეტს აწარმოებდა ფერმერი, მით მეტ სახელმწიფო დაფინანსებას იღებდა. რეფორმის შედეგად კი, სუბსიდის მოცულობას დამუშავებული მიწის ფართობი განსაზღვრავს“ (EUROPE FOR GEORGIA, 2017).

საერთაშორისო გამოცდილების შესასწავლად შევარჩიე ჩინეთი, როგორც ეკონომიკური მოწყობით საბჭოთა კავშირის მსგავსი შემთხვევა. ჩინეთში დაწყებული სოფლის მეურნეობის რეფორმა ერთ-ერთ წარმატებულ მაგალითად შეიძლება განვიხილოთ. 1978 წლიდან 1996 წლამდე მთლიანი სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტი წელიწადში 5,5 პროცენტით იზრდებოდა. ოფიციალური სტატისტიკის მიხედვით, გაიზარდა ქალაქური და სოფლის საწარმოების (TVEs) მთლიანი ღირებულება 1978 წლიდან 1995 წლამდე და 24 % შეადგინა, 9-ჯერ გაიზარდა დასაქმებულთა რიცხვიც.

ჩინელმა ფერმერებმა კეთილგონიერება გამოიჩინეს და ზუსტად გათვალეს მოქმედებათა არეალი. მათ შეამცირეს წარმოების ბრიგადების ზომა, მაქსიმალურად გაზარდეს დასაქმებულთა რაოდენობები. შემდეგ მაქსიმალურად ეფექტიანად გამოყენებინათ მათ ხელთ არსებული

რესურსები. ფერმერებს საშუალება მიეცათ გაეფართოვებინათ სავაჭრო და საბაზრო ურთიერთობები, სასოფლო სამეურნეო რეფორმის პარალელურად ჩინეთში ადგილი ჰქონდა უბრანულ რეფორმებსაც. 1990- იანი წლებიდან გაიზარდა უცხოური ინვესტიციების შემოდინება ქვეყანაში და შესაბამისად კვალიფიციურ მუშახელზე მოთხოვნაც. „*მიეცი ადამიანს თევზი და ის შეჭამს მას 1 დღეში. ასწავლე ადამიანს თევზაობა და მას არასდროს მოშვიდება*“ – ეს გამოთქმა ზუსტად შეესაბამება ჩინეთის წარმოების სექტორს (Owens, 2019).

თუ განვიხილავთ დასავლეთის პრაქტიკას, ის მიუთითებს, რომ მცირე ზომის ფერმერული მეურნეობების წარმომადგენლებისთვის დამახასიათებელია არასწორი ხედვა. სწორედ ამიტომ აუცილებელია რეგულარული შეხვედრები მათთან: „მცირე ფერმერები რეალური საფრთხის წინაშე დგანან და ისინი მსხვილი ფერმერების „მსხვერპლნი“ ხდებიან ხშირ შემთხვევაში. აშშ-ში მკაცრადაა გაწერილი, სახელმწიფოს ვალდებულება, გაატაროს ისეთი პოლიტიკა, რომ ფერმერმა მარტივად შეძლოს ბიზნეს აქტივობაში ჩაბმა. სწორედ ამიტომ რიგითი ფერმერები პროცესის სრულფასოვნად წარსამართავად დაგეგვითი ანალიზის პროცესში აქტიურად არიან ჩართულები (Turland, 2019). ამ მხრივ აღსანიშნავია მე-20 საუკუნის დასაწყისი, როდესაც აშშ-ში ნიუ-იორკის კოოპერაციული ლიგის ხელშეწყობით საფუძველი ჩაეყარა კოოპერაციული მოძრაობის განვითარებას. აქტიურად გაჩაღდა საინფორმაციო კამპანიები და აღმოცენდა სხვადასხვა კოოპერატიული გაერთიანებები. დღეის მდომარეობით, აშშ-ში ფუნქციონირებს 30000 კოოპერატივი, რომელთა აქტივები 3 ტრილიონ აშშ დოლარს აღემატება. ყოველწლიური შემოსავლები 500 მილიარდ აშშ დოლარს შეადგენს, საიდანაც ხელფასის სახით გაიცემა 25 მილიარდი აშშ დოლარი. მნიშვნელოვან რგოლს აშშ-ს კოოპერაციულ სისტემაში ასრულებენ მომარაგების და გასაღების კოოპერატივები, რომლებსაც ასევე შეთავსებული აქვთ წარმოების ფუნქციები (Turland, 2019).

საქართველოს მსგავსად, მცირე ფერმერული მეურნეობები გვხვდება ისეთ ქვეყნებში როგორებიცაა: ეგვიპტე, ტაივანი, იუგოსლავია. იმისთვის, რომ ამ ტიპის ფერმერულმა მეურნეობებმა ეფექტიანად იმუშაონ, აუცილებელია მათი მოქცევა ორგანიზაციულ ჩარჩოებში. ამგვარ ფუნქციას ითავსებს ადგილობრივი ხელისუფლება ან სოფლის საკრებულოები, რომლებსაც გააჩნიათ ყოველგვარი რესურსი განვითარებისათვის. თუმცა, არსებობს გამონაკლისებიც და ზოგიერთ შემთხვევაში უცხოური სააგენტოები მონაწილეობენ სექტორის განვითარებაში.

„ადგილობრივი ორგანიზაციები და უცხოური ქვეყნის სააგენტოები ხშირ შემთხვევაში ერთობლივად ცდილობენ მცირე ფერმერების ჩართვას კოოპერატივებში. კოოპერატივი წარმოადგენს ორგანიზაციულ სტრუქტურას, რომლის მეშვეობთაც ფერმერს საშუალება ეძლევა დაიცვას მოსავალი და საკუთარი მომავალი. კოოპერატივი უმარტივებს ფერმერს როგორც მიწის დამუშავებას, ასევე პროდუქციის რეალიზებას და წარმოებას. კოოპერატივი საშუალებას აძლევს ფერმერს განახორციელოს დაგეგვითი სამუშაოები (Meier, 1998). სწორედ ამიტომ ქვეყნების უმრავლესობა სექტორის უკეთ გასავითარებლად უპირატესობას ანიჭებს კოოპერატივების განვითარებას, ვინაიდან იმ ქვეყნებს, რომლებსაც აქვთ ორგანიზებული სოფლის საზოგადოებები, ნაკლებად ემუქრებათ სიღარიბის საფრთხე.

მიზეზები, რომლებიც კოოპერაციული პროექტების განხორციელებით მიღებული შრომითი ეფექტიანობის საფუძველია, შემდეგში მდგომარეობს:

1. ეკონომიკური ეფექტი: ისეთი დამატებითი ღირებულების გენერირება, სადაც შესაძლებელი იქნება პროდუქციის ღირებულების გაზრდა ყოველ სამეურნეო საფეხურზე, ასევე პირველადი პროდუქციის წარმოების, გადამამუშავებისა და რეალიზაციის ერთიანი საწარმოო ციკლის შექმნა.
2. სოციალური ეფექტი: სოციალური სოლიდარობისა და სამართლიანობის გარემოს შექმნა, სოციალური ინფრასტრუქტურის განვითარება.
3. დემოკრატიული თვითმმართველობა: თვითანაზღაურება, თვითრეგულირება, თვითკონტროლი, სადაც მოქმედებს არჩევითობაზე დაფუძნებული მმართველობითი სისტემა პრინციპით „ქვევიდან – ზევით“, რაც გამორიცხავს მმართველი აპარატის ბიუროკრატიზაციას.
4. სოფლად მოსახლეობის მასიური დასაქმება (Rural Business-Cooperative Service, 2019).

მსგავსი კოოპერატივების განვითარების პრაქტიკა გვხვდება არაერთ ქვეყანაში. ქვემოთ გავაანალიზებ ამ შემთხვევებს.

ესპანეთში კოოპერატივი მიჩნეულია, როგორც „განსაკუთრებული“ საწარმო, გაწევრიანებულია 1 მლნ-მდე ფერმერი; აგროსასურსათო კოოპერატივების რაოდენობა შეადგენს 3380-ს, გრძელვადიანი და მოკლევადიანი კონტრაქტებით დასაქმებულია 96 ათასი ადამიანი; კოოპერატივების წლიური საქონელბრუნვა დაახლოებით 26 მლრდ. ევროა, საიდანაც ექსპორტის მოცულობა 27%-ია. ესპანეთში სასოფლო-სამეურნეო კოოპერაციის მარეგულირებელი კანონმდებლობა და განვითარების სტრატეგიები არსებობს ცალკეული რეგიონების მიხედვით (Fernández-Olmos, 2013).

იაპონიაში სოფლის მთელი მოსახლეობა ჩართულია კოოპერაციულ სისტემაში, რომლის მეშვეობითაც მთავრობამ მოახდინა ახალი აგრარული პოლიტიკის გატარება ქვეყნის მთლიანი მასშტაბით. იაპონელი ფერმერების 91% გაწევრიანებულია სასოფლო-სამეურნეო კოოპერატივებში. სტრუქტურული თვალსაზრისით, გამოიყოფა შემდეგი სახის ელემენტები: 1. საწარმოო განყოფილება - ორგანიზებას უწევს სასოფლო სამეურნეო პროდუქციის წარმოებას/რეალიზაციას; 2. შესყიდვების განყოფილება - ორგანიზებას უწევს ფერმერების მომარაგებას საწარმოო საშუალებებით: შხამქიმიკატებით, სასუქით, საკვებით, შესაფუთი მასალებით, სათადარიგო ნაწილებით, სასათბურე მოწყობილობებით. 3. გაყიდვების განყოფილება - მისი მეშვეობით ხორციელდება სამომხმარებლო საქონლის, კვების პროდუქტების, ტანსაცმლის, სასოფლო-სამეურნეო ტექნიკის შესყიდვები და გაყიდვები (Hays, 2013).

იტალიის სოფლის მეურნეობის სექტორმა განვითარების საკმაოდ რთული და გრძელი გზა გაიარა. რეგიონული ლიდერების თვალთახედვით, ცენტრალური ხელისუფლებისათვის ვაჭრობის ძირითად საგანს ორი სახის კონტროლი წარმოადგენს: კონტროლი ფინანსებზე და კონტროლი ფორმალური ძალაუფლების დელეგირებაზე; უფრო მდიდარი და ამბიციური ჩრდილოური რეგიონების ლიდერებს იმის გარკვევა სურდათ, ვინ ადგენს წესებს, ხოლო სამხრეთელებს იმისა, თუ რამდენი დევს საფულეში; იმის გამო, რომ ცენტრი არ ახორციელებდა კონტროლს კანონებზე, პროცედურებზე, ფულზე, რეგიონები ნაკლებად ფორმალურ პოლიტიკურ რესურსებს ჩაებლაუქნენ. სამხრეთელების სტრატეგია უფრო ვერტიკალური იყო და რომში მოღვაწე „სიმპათიური პატრონისადმი“ კერძო თხოვნით მიმართვაში გამოიხატებოდა. ჩრდილოელები მზად იყვნენ ჰორიზონტალური კოლექტიური ქმედებისათვის, რათა რეგიონალისტურ ფრონზე გაეშალათ ბრძოლა (პატნემი, 1993).

ბულგარეთში სასოფლო-სამეურნეო კოოპერატივებს არსებობის საკმაოდ გრძელი ისტორია გააჩნია, მიწის პრივატიზაციის რეფორმამ, რომელიც ქვეყანაში გატარდა კოლექტივიზაციის შემდგომ პერიოდში განაპირობა სასოფლო-სამეურნეო მიწების მცირე ნაწილებად ფრაგმენტაცია, შესაბამისად ფერმერები ქმნიდნენ კოოპერატივებს, სადაც ხორციელდებოდა მიწების გაერთიანება და კოორდინირების გაწევა მცირე ზომის ფერმერებისთვის რათა ეფექტიანი სარგებელი მიეღოთ ბაზირდნენ. 90-იან წლების შემდგომ ბულგარეთში შექმნილმა არასტაბილურმა პოლიტიკურმა სიტუაციამ განაპირობა სოფლის მეურნეობის სისტემის რღვევა, თუმცა მას შემდეგ რაც ქვეყანა ევროკავშირს შეუერთდა ჩამოყალიბდა ერთიანი აგარარული პოლიტიკა და ამ პერიოდში ჩამოყალიბებულმა კოოპერატივებმა განაპირობა აგარარული სექტორის ეფექტიანობა (agri-cooperatives, 2015).

პოლონეთში 90 იანი წლების მეორე ნახევარში სამუშაო ძალის 25% აგარარულ სექტორში დასაქმებული მოსახლეობა წარმოადგენდა, ამ პერიოდში არსებული ოჯახური ფერმერული მართვის სიტემა, რომელიც ცენტრალური დაგეგმარების პრინციპებს ექვემდებარებოდა ვერ იძლეოდა პროდუქტიულობის მაღალ ხარისხს. 2004 წელს, მას შემდეგ რაც პოლონეთი შეუერთდა ევროკავშირს, ადგილი ჰქონდა ქვეყანაში კოოპერატივების შემცირებას თუმცა დარჩენილი კოოპერატივების პროდუქტიულობა გაიზარდა და მათ საკმაოდ მნიშველოვანი როლი აკისრიათ პოლონეთის სოფლის მეურნეობის სისტემის ეფექტიან ფუნციონირებაში.

რუმინეთში, სადაც 1889 წლიდან - 1989 წლამდე კოოპერატივების ბუმი იყო, 90 -იანი წლების სისტემის მოშლამ და ერთიანი განვითარების სისტემის არ არსებობამ განაპირობა აგარარული სექტორის ჩამოშლა. მხოლოდ 2004 წლიდან გახდა შესაძლებელი ოფიციალურად ჩამოყალიბებულიყო სასოფლო-სამეურნეო კოოპერატივები, ისინი საკმაოდ დიდ როლს თამაშობენ სურსათის მიწოდების ერთიან ჯაჭვში (agri-cooperatives, European, 2015).

XX საუკუნეში იტალიის აგარარულ სექტორში ადგილი ჰქონდა კოოპერაციის შემდეგი ფორმების განვითარებას: საწარმოო, სამომხმარებლო, რძის, ხილისა და ბოსტნეულის გადამამუშავებელი, საკრედიტო, მარკეტინგული და სხვა. ხუთი საუკუნის მანძილზე იტალიის სასოფლო-სამეურნეო კოოპერაციულმა მოძრაობამ დააგროვა მდიდარი ტრადიციები პირველადი სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის წარმოებაში, გადამამუშავებასა და რეალიზაციაში (Wolak, 2019).

მსოფლიოს განვითარებული ქვეყნების კანონმდებლობა ითვალისწინებს კოოპერაციის სახელმწიფო რეგულირების შეღავათიანი რეჟიმების გამოყენებას, რაც გამოიხატება კოოპერატივების სუბსიდირების და მათ მიმართ შეღავათიანი საგადასახადო პოლიტიკის გატარებაში. მსოფლიოს თითქმის ყველა ქვეყანაში გვხვდება კოოპერატივები, რომელშიც ჩართულია მილიარდზე მეტი ადამიანი (Wolak, 2019).

საქართველოში სოფლის მეურნეობის დახასიათება

საბჭოთა სისტემის პირობებში მიწა ეკუთვნოდა სახელმწიფოს. მისი ძირითადი ნაწილით სარგებლობდნენ საბჭოთა მეურნეობები და კოლმეურნეობები. რაც შეეხება მოსახლეობას, მათ სარგებლობაში გადაცემული ჰქონდათ მხოლოდ მცირე ნაწილი. „საქართველოში სოფლის კომლს პირად სარგებლობაში გააჩნდა მხოლოდ 0.15-0.25 ჰა მიწა ე.წ. “პირადი დამხმარე მეურნეობის” სახით, რომელიც მოიცავდა სასოფლო-სამეურნეო სავარგულების 6-7%-ს“ (მუსხელიშვილი, 2012).

1990 წლის მონაცემების თანახმად, ქართული ეკონომიკის მესამედს აგრარული სექტორი წარმოადგენდა, 90-იანი წლების პირველი ნახევრიდან სასოფლო-სამეურნეო წარმოება განიცდის სერიოზულ კრიზისს (ევროპის კავშირის სამეზობლო პროგრამა, 2012). დარგმა დაკარგა იმ სტაბილური ბაზრების მნიშვნელოვანი ნაწილი, რომლებიც მუდმივად მოიხმარდნენ საქართველოს სოფლის მეურნეობის პროდუქციას. შემცირდა ექსპორტზე ორიენტირებული ჩაის ფოთლის, ყურძნის და მისგან დამზადებული პროდუქტების, ხილისა და ციტრუსების პროდუქციის, მარცვლეულის, ხორცის და კვერცხის წარმოება. ტექნიკისა და ტექნოლოგიური რესურსების, სასუქების, შხამქიმიკატების, და სხვა რესურსებით მომარაგებაში არსებული პრობლემები კიდევ უფრო აფერხებდა ამ დარგის განვითარებას.

90-იანი წლების დასაწყისში, სოფლის მეურნეობაში ცვლილებებზე საუბრისას აუცილებელია აღინიშნოს სავალდებულო აგრარული რეფორმა, რომელიც ითვალისწინებდა მიწის პრივატიზაციას. ამ პროცესმა ხელი შეუწყო სოფლად მეწარმეთა ახალი ფენის - წვრილი ფერმერის ჩამოყალიბებას. სოფლად მცხოვრები ადამიანების 70%-ს სწორედ წვრილი ფერმერები შეადგენდნენ, ამავე პერიოდში ადგილი ჰქონდა სათესლე მეურნეობების, საკვლევი ცენტრების, კოლმეურნეობების შხამქიმიკატებითა და სასუქებით მომარაგებელი “საქსოფქიმიის” დაშლას. ქვეყანამ დაკარგა იმ სტაბილური ბაზრების მნიშვნელოვანი ნაწილი, რომლებიც მუდმივად მოიხმარდნენ საქართველოს სოფლის მეურნეობის პროდუქციას. 1993-94 წლებში სოფლის მეურნეობის სფეროში წარმოებულმა პროდუქციამ შეადგინა 1987 წლის მაჩვენებლის მხოლოდ ერთი მესამედი. ეკონომიკის ნგრევის შედეგად, სოფლის მეურნეობის წილი მშპ-ში მხოლოდ 1995 წელს გაიზარდა 42%-მდე, ამის შემდეგ, ყოველწლიურად მცირდებოდა მისი ეფექტიანობა და 2003 წელს დავიდა 19,2%-მდე, ხოლო 2010 წელს 8% შეადგინა (საქართველოს სოფლის მეურნეობის სფეროს ტრანსფორმაცია).

1992 წელს გამოიცა საქართველოს მთავრობის რეზოლუცია კოლექტიური და სახელმწიფო მეურნეობების რეორგანიზაციის შესახებ, თუმცა რეზოლუციაში არ იყო ჩამოყალიბებული ის კონკრეტული ნაბიჯები, რომლებიც უნდა განხორციელებულიყო რეორგანიზაციის წარსამართად. 1996 წელს “სასოფლო-სამეურნეო დანიშნულების მიწის საკუთრების შესახებ” მიღებული კანონის თანახმად, დაიწყო მიწის იჯარით გაცემის პროცესი და მოსახლეობას განაწილებული მიწა გადაეცა კერძო საკუთრებაში, 2003 წლის დასაწყისისათვის იჯარით იყო გაცემული მთელი სასოფლო-სამეურნეო სავარგულის 29,9%; 2004 წელს სასოფლო-სამეურნეო მიწის მქონე მეურნეობებიდან 75,2%-ს გააჩნდა 1 ჰა-ზე ნაკლები მიწა; მეურნეობების 18,3%-ს ჰქონდა 1-2 ჰა; ხოლო 7%-ს - 3-10 ჰა მიწა. 0,6% ფლობდა 10-50 ჰა-ს (მიწის შესახებ საქართველოს კანონმდებლობათა კრებული, 2001). მიუხედავად იმისა, რომ მიწის რეფორმების შედეგად გაიზარდა კერძო საკუთრებაში არსებული მიწების რაოდენობა, ვერ განხორციელდა ეფექტიანი ფერმერული მეურნეობების შექმნა და დარგის საბაზრო ურთიერთობებზე გადაყვანა. არსებული ნაკვეთების ზომა ფერმერს მხოლოდ ოჯახების გამოკვების შესაძლებლობას აძლევდა და ვერ იძლეოდნენ იმ რაოდენობის პროდუქციას, რომელიც მოახდენდა მსხვილი საბჭოთა მეურნეობების დაშლის კომპენსირებას. უნდა აღინიშნოს, რომ გლეხური შინამეურნეოები განიცდიდნენ პესტიციდებისა და მინერალური სასუქების ნაკლებობას, არ მიუწვდებოდათ ხელი კვალიფიციურ აგრარულ და ვეტერინარულ კონსულტაციაზე, არ გააჩნდათ საკუთარი ტექნიკა, მაღალი საპროცენტო განაკვეთების გამო არ მიუწვდებოდათ ხელი კრედიტებზე. წვრილი ფერმერები შეზღუდული ცოდნისა და შესაძლებლობების გამო უფრო ადვილად ზიანდებოდნენ

უარყოფითი ბუნებრივი მოვლენებით მაშინ, როდესაც მსხვილ ფერმერებს ჰქონდათ შესაბამისი რესურსები, გამოცდილება და შესაძლებლობა დაეცვათ თავი სხვადასხვა რისკისგან (მუსხელიშვილი, 2012).

1991-2004 წლებში საქართველოს აგრარულ სექტორში მოსავლიანობის მაჩვენებელი საკმაოდ არასტაბილური იყო. 1986-1990 წწ. ხორბლის საშუალო მოსავლიანობა შეადგენდა 2,7 ტონას ჰაზე, 1991-1995 წლებში შემცირდა 1,6 ტონამდე, 2000-2004 წლებში- 2,3 ტონამდე (საქართველოს სოფლის მეურნეობა 2004) მდგომარეობას ამწვავებდა ის გარემოებაც, რომ ქვეყანა დამოკიდებული გახდა სასოფლო-სამეურნეო საქონლის იმპორტზე. პროდუქტიულობის მაჩვენებელი საქართველოს სოფლის მეურნეობაში საკმაოდ დაბალია. „სოფლად მცხოვრები დაახლოებით ორი ქართველი იგივე ღირებულების პროდუქტს ქმნის, რამდენსაც ერთი ლატვიელი; ოთხი ქართველი იმდენივეს — რამდენსაც ერთი ესტონელი და მთელი ექვსკაციანი ოჯახი საქართველოში სოფლად — მხოლოდ ერთი ბულგარელის ოდენ ეკონომიკურ დოვლათს. თანამედროვე დასავლურ ეკონომიკებთან შედარებით, ციფრები კიდევ უფრო თვალშისაცემია: სოფლად მცხოვრები 30 ქართველი იგივე ღირებულების პროდუქტს ქმნის, რამდენსაც სოფლის მეურნეობის ერთი ფრანგი მუშაკი“ (ISET Economist Blog, 2018).

გაეროს სურსათისა და სოფლის მეურნეობის ორგანიზაციის პროექტის ხელმძღვანელი მიხეილ სოხაძე აღნიშნავს, რომ საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ არასწორად დანაწილებულმა მიწებმა ფერმერობა გადააქცია თვითგადარჩენის საშუალებად. რეალურად, ქვეყანაში სულ რამდენიმეა ისეთი ფერმერი, რომლებსაც აქვთ საკვები ბაზა, ცდილობენ გააუმჯობესონ ჯიშები, აქტიურად იყენებენ ვეტერინალურ მომსახურებას, და ა.შ. ექსპერტს მიაჩნია, რომ აუცილებელია, სახელმწიფოს მხრიდან გატარდეს არა პოპულარული, არამედ მიზანზე ორიენტირებული ქმედებები, არ ჩაიდოს ინვესტირება იქ, სადაც არ იქნება შედეგი, ანუ ყველაფრის დეტალურად წინასწარ გათვლა უნდა განხორციელდეს. ის თვლის, რომ ქვეყანაში არ არის რესურსი იმ ადამიანებისთვის, რომლებიც პროცესის სრულფასოვნად წარმართვას უზრუნველყოფენ. სწორედ ამიტომაც მნიშვნელოვანი სახელმწიფოს მხრიდან სხვადასხვა სტრუქტურების ორიენტირება სოფელზე. ქვეყანაში ჯერ-ჯერობით არ არის კომპენსაციის სისტემა. მნიშვნელოვანი და აუცილებელია ქართულ სისტემას მოვარგოთ ევროპული სისტემა და არ "გადმოვაკოპიროთ" ის პირდაპირ, წინააღმდეგ შემთხვევაში მივიღებთ იმაზე უფრო დანგრეულ ეკონომიკას, ვიდრე დღეს გვაქვს. თუ გავითვალისწინებთ ევროპულ გამოცდილებას, ნათელია, რომ ევროპის ბაზარი საკმაოდ მიმზიდველია თავისი მოცულობითა და მყიდველუნარიანი მოსახლეობით, თუმცა, ამ შემთხვევაში დაწესებულია სურსათის უვნებლობის საკმაოდ მაღალი სტანდარტები, მაქსიმალურად აქვს დათმობილი ყურადღება ჰიგიენის წესებს, საწარმოს აღჭურვილობას, დეზინფექციას და დაბინძურების ყველა პოტენციურ წყაროს. დაწესებულია სტანდარტები პერსონალის პირადი ჰიგიენისა და ჯანმრთელობის მდგომარეობაზე, ნარჩენების მართვაზე, მომწოდებლების და ნედლეულის კონტროლზე, საქართველოში კი სრულიად განსხვავებულ რეალობასთან გვაქვს საქმე. ეს გამოწვეულია ველზე სპეციალისტების ნაკლებობით და ფერმერთა განათლების დაბალი დონით.

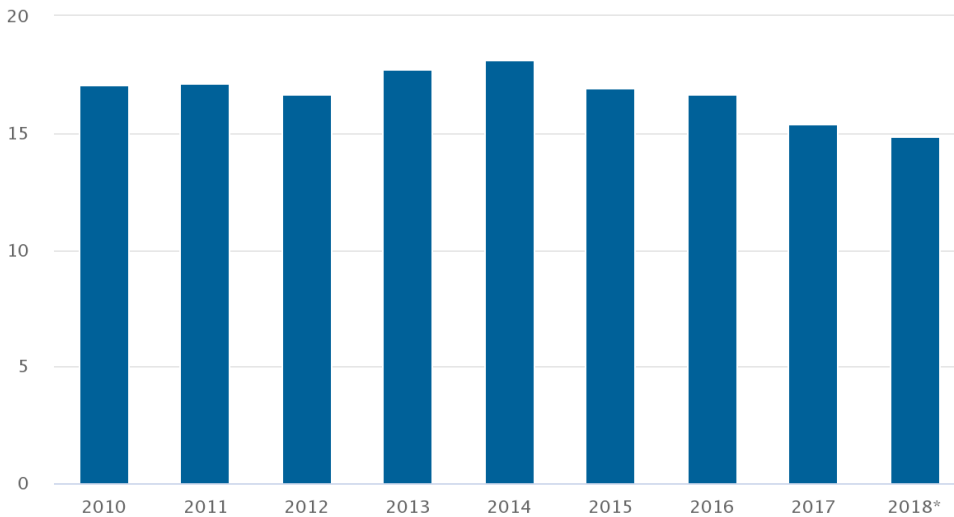
სოფლის მეურნეობის სექტორში სახელმწიფოს მიერ განხორციელებული პოლიტიკა

სოფლად ეკონომიკის სუსტი დივერსიფიკაცია და სოფლის მეურნეობის დაბალი პროდუქტიულობა იწვევს მთლიანობაში სოფლის ეკონომიკის სისუსტეს.

სტატისტიკის ეროვნული სამსახურის მონაცემების მიხედვით, 2017 წელს, 2016 წელთან შედარებით, კლება აღინიშნა სოფლის მეურნეობისა (-2,7 პროცენტი) და შინამეურნეობების მიერ პროდუქციის გადამუშავების (-2,7 პროცენტი) სექტორებში (საქართველოს სტატისტიკის ეროვნული სამსახური, 2019) (იხილიეთ გრაფიკი # 1).

გრაფიკი#1

აგრობიზნესის მთლიანი გამოშვების წილი ქვეყნის ეკონომიკის მთლიან გამოშვებაში, %

(საქართველოს სტატისტიკის ეროვნული სამსახური, 2019)

არსებული მონაცემების თანახმად, 2013-დან 2018 წლამდე სექტორის მთლიანი გამოშვების წილი ქვეყნის ეკონომიკის მთლიან გამოშვებაში 2014 წელს გაიზარდა და მის შემდეგ კლებას განიცდის. იმის ფონზე, რომ ჯერ კიდევ 2012 წლიდან დაიწყო სურსათის უვნებლობის მარეგულირებელი საკანონმდებლო ბაზის სრულყოფა ევროკავშირის კანონმდებლობასთან დაახლოების კონტექსტში.

1996 წელს “სასოფლო-სამეურნეო დანიშნულების მიწის საკუთრების შესახებ”, მიღებული კანონის თანახმად, დაიწყო მიწის იჯარით გაცემის პროცესი და მოსახლეობას განაწილებული მიწა გადაეცა კერძო საკუთრებაში, 2003 წლის დასაწყისისათვის იჯარით იყო გაცემული მთელი სასოფლო-სამეურნეო სავარგულის 29,9%; 2004 წელს სასოფლო-სამეურნეო მიწის მქონე მეურნეობებიდან 75,2%-ს გააჩნდა 1 ჰა-ზე ნაკლები მიწა; 18,3%-ს მეურნეობებისა ჰქონდა 1-2 ჰა; ხოლო 7% - 3-20 ჰა მიწა. 0,6% ფლობდა 10-50 ჰა (მიწის შესახებ საქართველოს კანონმდებლობათა კრებული, 2001).

2014 წლის სასოფლო-სამეურნეო აღწერის მიხედვით, 1 ჰექტრამდე მიწას ფლობს მიწათმოსარგებლეთა 73.1%, 1-დან 5 ჰექტრამდე ფართობს - 25.5%, ხოლო 5 ჰექტარზე მეტს - მხოლოდ 1.5%. პრობლემას ამწვავებს ისიც, რომ მეურნეობების კუთვნილი 1 ჰექტარი მიწა საშუალოდ წარმოდგენილია 2-3 ნაკვეთად (საქართველოს სტატისტიკის ეროვნული სამსახური, 2019). მიწის რეგისტრაციის პრობლემების გამო, ქვეყანაში არსებული მიწის დიდი ნაწილი გამოუყენებელია ან წლიდან წლამდე მცირდება მათი გამოყენების ოდენობა (იხ. ცხრილი #1).

ცხრილი #1

ერთწლიანი (ათასი ჰექტარი)	კულტურების		ნათესი		ფართობები				რეგიონების			მიხედვით	
	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
საქართველო	330.2	297.2	329.3	289.7	256.7	262.4	259.6	310.7	274.9	263.7	240.0	220.3	207.1
ქ. თბილისი	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0.3	0.2	0.1
აჭარის არ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4.4	3.4	3.5
გურია	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	7.9	5.3	4.4
იმერეთი	51.9	49.8	51.7	49.1	41.1	42.9	38.9	46.7	44.4	45.5	30.0	28.6	23.0
კახეთი	94.3	86.0	114.4	79.5	68.8	60.6	74.5	97.6	87.6	77.9	78.5	76.1	71.9
მცხეთა-მთიანეთი	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5.5	3.7	4.2
რაჭა-ლეჩხუმი და ქვემო სვანეთი	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1.2	1.1	1.0
სამეგრელო-ზემო სვანეთი	39.3	39.6	45.1	46.2	36.5	38.6	32.8	41.5	37	33.3	29.2	24.9	24.2
სამცხე-ჯავახეთი	33.4	26.7	26.4	21.9	25.1	26.2	27.3	25.6	23.4	22.9	24.0	24.2	21.7
ქვემო ქართლი	57.5	45.7	34.5	34.8	33.3	42.1	39.4	40.9	30.7	31.3	31.0	29.7	31.2
შიდა ქართლი	24.6	22.7	29.0	33.4	24.3	31.6	27.2	34.5	30.0	33.7	28.0	23.1	22.0
დანარჩენი რეგიონები	29.2	26.7	28.2	24.8	27.6	20.4	19.5	23.9	21.8	19.1	x	x	x

(საქართველოს სტატისტიკის ეროვნული სამსახური, 2019)

2012 წლიდან 2018 წლამდე საკმაოდ არასტაბილურად ხორციელდება ქვეყნაში უცხოური ინვესტიციების შემოდინება, ყველაზე მაღალი მაჩვენებელი ფიქსირდება 2017 წელს და ეს ციფრი შეადგენს 1,962.6 მლნ. აშშ დოლარს, მაშინ როდესაც 2018 -ში 1,265.2 მლნ. აშშ დოლარამდე შემცირდა. მეტი თვალსაჩინოებისთვის იხილეთ ცხრილი #2:

ცხრილი #2

საქართველოში განხორციელებული პირდაპირი უცხოური ინვესტიციები

მლნ. აშშ დოლარი

წელი	სულ	I კვ.	II კვ.	III კვ.	IV კვ.
1996	3.8
1997	242.6	38.8	48.5	97.0	58.2
1998	265.3	19.1	97.8	45.0	103.4
1999	82.2	19.4	22.3	20.0	20.6
2000	131.2	32.7	30.0	28.9	39.5
2001	109.8	20.0	30.8	29.8	29.2
2002	160.2	24.4	44.6	36.4	54.8
2003	334.6	56.3	80.4	83.4	114.4
2004	492.3	118.2	117.2	133.0	123.9
2005	452.8	88.6	104.8	79.6	179.7
2006	1,171.2	145.2	318.0	332.4	375.5
2007	1,764.7	330.8	375.3	470.6	588.0
2008	1,575.2	540.1	607.7	136.1	291.3
2009	666.8	114.5	178.3	179.1	194.9
2010	865.6	176.1	211.5	236.8	241.2
2011	1,134.0	222.6	273.1	309.1	329.2
2012	1,048.2	312.4	248.0	220.5	267.3
2013	1,039.2	291.8	224.1	271.6	251.6
2014	1,837.0	331.9	217.6	749.5	538.0
2015	1,729.1	343.4	493.2	531.1	361.3
2016	1,650.3	392.2	452.1	506.5	299.5

2017	1,962.6	411.7	394.0	627.9	529.0
2018	1,265.2	323.5	403.6	367.0	171.0
2019*	473.2	286.1	187.0		

(საქართველოს სტატისტიკის ეროვნული სამსახური, 2019)

სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტების რეალიზაციიდან მიღებული შემოსავლები 2017 წელს 2014-2016 წლების მონაცემებთან შედარებით საკმაოდ შემცირებულია როგორც პროცენტული, ისე აბსოლუტური მნიშვნელობით, რაც შესაძლოა გამოწვეულია წარმოების დონის შემცირებით.

სოფლის მეურნეობაში დასაქმებულთა მაჩვენებლის მიხედვით, საქართველო ისეთი ქვეყნების რიგებშია, როგორცაა კენია, მაროკო, ნიგერია, გაბონი, განა, ჰაიტი, ინდოეთი, პაკისტანი, ვიეტნამი და სხვ. ქვეყანაში მცხოვრებ ფერმერთა უმრავლესობა მიეკუთვნება არა „მოწოდებით ფერმერებს“, არამედ ე.წ. „შემთხვევით ფერმერებს“, რომელთა დიდი ნაწილი ვერ აკმაყოფილებს შრომის ბაზარზე არსებულ მოთხოვნებს ცოდნისა და უნარების მხრივ (Iset Policy Institute, 2019). საქართველოს გარემოს დაცვისა და სოფლის მეურნეობის სამინისტრომ შეიმუშავა სტრატეგია, რომელიც მიღწეულ უნდა იქნას 2027 წლისთვის და ემსახურება შემდეგი მიზნების მიღწევას:

1. კონკურენტუნარიანი სასოფლო-სამეურნეო და არასასოფლო-სამეურნეო სექტორების განვითარება;

2. ბუნებრივი რესურსების მდგრადი გამოყენება, ეკოსისტემების შენარჩუნება და კლიმატის ცვლილებასთან ადაპტაცია;

3. სურსათის/ცხოველის საკვების უვნებლობის, ვეტერინარიისა და მცენარეთა დაცვის ეფექტური სისტემების ჩამოყალიბება (საქართველოს გარემოს დაცვისა და სოფლის მეურნეობის სამინისტრო, 2019). დღეის მდგომარეობით, საქართველოს სოფლის მეურნეობის გასავითარებლად ა(ა)იპ სოფლისა და სოფლის მეურნეობის განვითარების სააგენტო ახორციელებს გარემოს დაცვისა და სოფლის მეურნეობის სამინისტროს მიერ ინიცირებულ პროექტებს და მართავს სხვადასხვა დაქვემდებარებულ სასოფლო-სამეურნეო კომპანიებს. ეს პროექტებია:

1. დანერგე მომავალი - საქართველოში არსებული სასოფლო-სამეურნეო მიწების ეფექტიანი გამოყენება მრავალწლოვანი კულტურების გაშენების გზით; პროექტი ითვალისწინებს ფერმერთათვის საექსპორტო პოტენციალის გაზრდას, იმპორტირებული პროდუქციის ჩანაცვლებას ადგილობრივით და სოფლად მოსახლეობის სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობის გაუმჯობესებას;
2. აგროწარმოების ხელშეწყობის პროგრამა - პირველადი წარმოების პროდუქტის ხარისხისა და მოსავლიანობის ზრდის ხელშეწყობა; არსებული ბაღების პოტენციალის მაქსიმალური გამოყენების ხელშეწყობა; პროექტი ასევე ითვალისწინებს თანამედროვე ტექნოლოგიების და საერთაშორისო გამოცდილების დანერგვას ქვეყანაში;
3. შეღავათიანი აგროკრედიტი - სოფლის მეურნეობის პირველადი წარმოების, გადამამუშავებელი და შენახვა-რეალიზაციის საწარმოო პროცესებისათვის ხელშეწყობა ფიზიკური და იურიდიული პირების იაფი და ხელმისაწვდომი ფულადი სახსრებით უზრუნველყოფის გზით; პროექტი ითვალისწინებს, რომ საწარმოებმა საფინანსო ინსტიტუტებისგან მიიღონ შეღავათიანი აგროკრედიტი ძირითადი და საბრუნავი საშუალებებისათვის;

4. აგროდაზღვევა - პროექტის მიზანია სასოფლო-სამეურნეო საქმიანობის ხელშეწყობა, აგროსექტორში სადაზღვევო ბაზრის განვითარება და სასოფლო-სამეურნეო საქმიანობით დაკავებული პირებისთვის შემოსავლის შენარჩუნება, რისკების შემცირება. პროექტის ფარგლებში სოფლისა და სოფლის მეურნეობის განვითარების სააგენტო ხელშეკრულებებს აფორმებს საქართველოში კანონმდებლობით დადგენილი წესით ლიცენზირებულ შესაბამის სადაზღვევო კომპანიებთან.
5. სასოფლო-სამეურნეო ტექნიკის თანადაფინანსების სახელმწიფო პროგრამა, რომელიც გულისხმობს სასოფლო-სამეურნეო ტექნიკის თანადაფინანსებას. სააგენტოს თანადაფინანსების მოცულობა ერთ ბენეფიციარზე შეადგენს შესასყიდი სასოფლო-სამეურნეო ტექნიკის ღირებულების არაუმეტეს 50%-ს, მაგრამ არაუმეტეს 150,000 ლარისა (სოფლისა და სოფლის მეურნეობის განვითარების სამინისტრო, 2019).

სამთავრობო სტრუქტურების მიერ სოფლის მეურნეობის დარგში გატარებულ ცვლილებებზე საუბრისას სოფლის მეურნეობისა და მეცხოველოების განვითარების სექტორის ექპერტი ლევან კობახიძე მიიჩნევს, რომ პროგრამები ამოვარდნილია სტანდარტებიდან, რეალურად არ არსებობს ხედვა და პროცესი აბსოლიტურად არასწორი კუთხით მიმდინარეობს. რესპოდენტი მიიჩნევს, რომ ეს არის პოლიტიზირებული სტრატეგია. „ყოველი ახალი მთავრობის მოსვლას ქვეყნის არენაზე თან სდევს სტრატეგიის ცვლილება. სტრატეგია უნდა იყოს გრძელვადიან სტანდარტებზე დაფუძნებული და თითოეული პროგრამის შემუშავებისას გათვალისწინებული უნდა იყოს გარკვეული მიმართულება, რომელიც სწორხაზოვნად უნდა სრულდებოდეს. მაგალითად, ერთ მთავრობას მიაჩნია, რომ კოოპერატივების შექმნა სასურველია. მოდის მეორე მთავრობა, რომელიც ერთი ხელის მოსმით აცხადებს, რომ ეს პროცესი მას არ სჭირდება და ა.შ. სწორედ ამიტომ, სასურველია, რომ როდესაც პროექტი კეთდება, ის სერთო მიზანს და ამოცანას ემსახურებოდეს.“

იმისთვის, რომ სოფლის მეურნეობის რეფორმა წარმატებულად განხორციელდეს აუცილებელია იმ მიზეზების დეტალურად შესწავლა, რომლებიც სისტემის წარმატებით განვითარებას აფერხებენ.

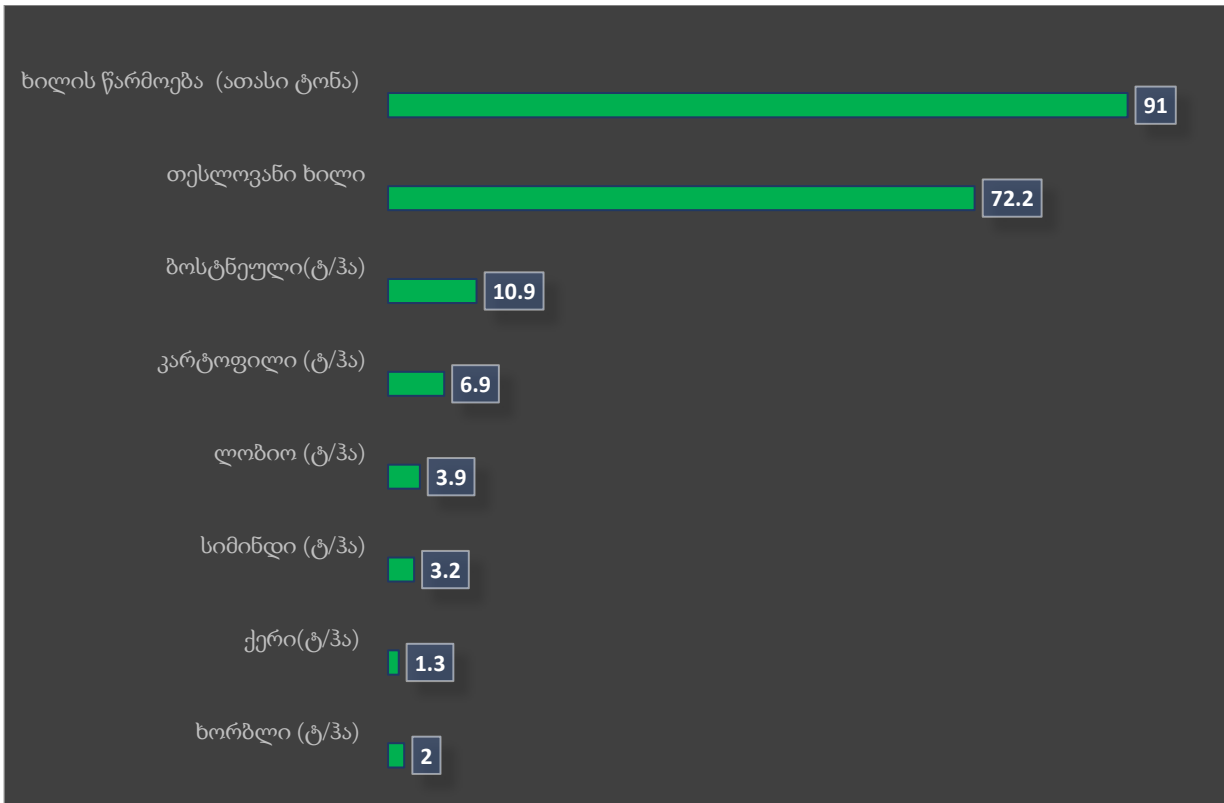
FAO-ს და EURO BANK-ის ერთობლივი პროექტების კოორდინატორი კატერინა პობერეჟნა მიიჩნევს, რომ საქართველოში, დღეის მდგომარეობით, ყველაზე პრობლემურია სურსათის უვნებლობის საკითხი. მიუხედავად იმისა, რომ რეგულაციები დანერგილია, არ ხდება მათი შესრულება იმგვარად, როგორც საჭიროა. საკმაოდ სუსტია კონტროლის მექანიზმიც. რესპოდენტი მიუთითებს, რომ არ უნდა ხდებოდეს ევროკავშირის მიერ მიღებული რეგულაციების „ბრმად“ განხორციელება და აუცილებელია მათი მორგება საქართველოს რეალობასთან. „აუცილებელია იმის გადამოწმება, თუ როგორ ხორციელდება დანერგილი რეგულაციების აღსრულება, გაწერილ ინსტრუქციებს, როგორც წესი, ფერმერები არ მიჰყვებიან“.

კვლევის შედეგები

საკვლევ ტერიტორიად შევარჩიე შიდა ქართლის რეგიონი, ვინაიდან ის საქართველოს სოფლის მეურნეობის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი რეგიონია, სადაც სასოფლო სამეურნეო დანიშნულებით გამოიყენება 66,237 ჰა მიწა (მიწის ფონდის 95.4%). მიწის ფართობის 74 % უკავია სახნავს, მრავალწლიან ნარგავებს - 21 %, სათიბ-სამოვრებს კი - 5 %.

შიდა ქართლის რეგიონი პირველ ადგილზეა ქვეყანაში ხილის წარმოების მიხედვით. პრიორიტეტულია ასევე მარცვლეული კულტურების წარმოება. ქვემო ქართლისა და კახეთის შემდეგ შიდა ქართლის რეგიონი ბოსტნეულის ერთ-ერთი მსხვილი მწარმოებელია. იწარმოება შემდეგი ბოსტნეული კულტურები: კარტოფილი, ჭარხალი, კომბოსტო, სტაფილო, ხახვი, ნიორი, სატაცური, წიწაკა, ბადრიჯანი და ა.შ. რაც რეგიონის მნიშვნელობას ზრდის. იხილეთ გრაფიკი#2.

გრაფიკი#2. შიდა ქართლის წილი საქართველოს სასოფლო სამეურნეო პროდუქციის წარმოებაში, 2018, ტ/ჰა

მთლიანი დამატებული ღირებულების წილი მცხეთა-მთიანეთის რეგიონთან ერთად საქართველოში შექმნილი მთლიანი დამატებული ღირებულების 6.2%-ს შედგენს. რეგიონში დასაქმებულთა 70%-მდე თვითდასაქმებულია ძირითადად სოფლის მეურნეობის მიმართულებით, მაშინ როდესაც სექტორში ნაწარმოები დამატებითი ღირებულების წილი მხოლოდ 20.3%-ია (საქართველოს სტატისტიკის ეროვნული სამსახური, 2019).

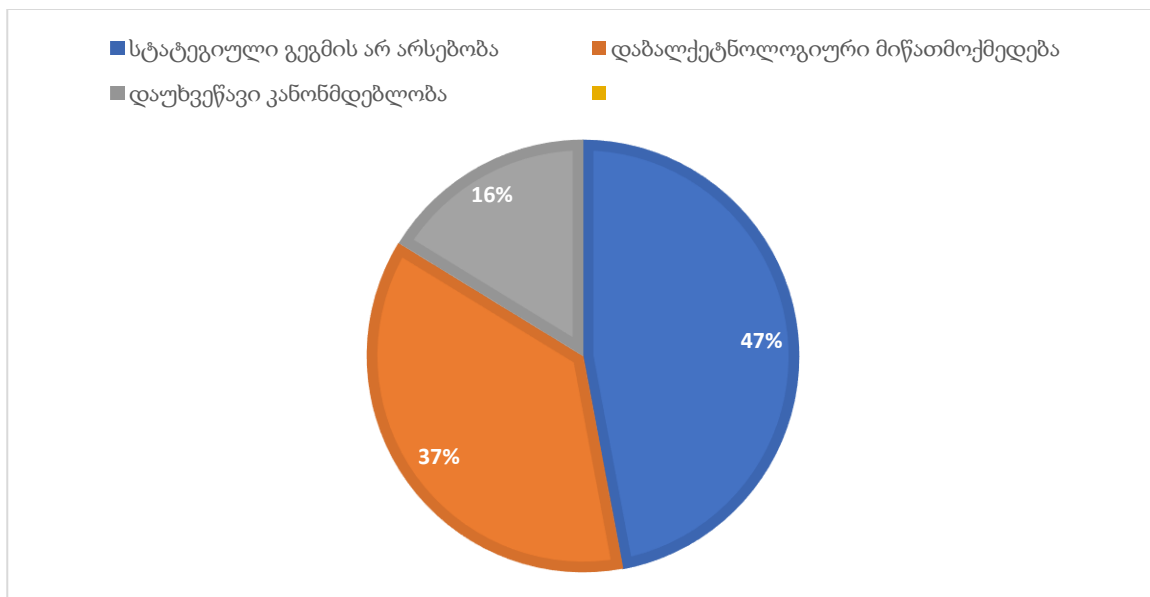
რაოდენობრივი კვლევის შედეგად მიღებული მონაცემებიდან ირკვევა, რომ ფერმერები საქართველოს ეკონომიკურ მდომარეობას ათბალიან სკალაზე შეფასებისას 3,71 ქულას ანიჭებენ (სადაც 1 აღნიშნავს ძალიან ცუდს, 10 ძალიან კარგს). მათგან 69% თვლის, რომ ქვეყნის ეკონომიკისათვის ყველაზე მნიშვნელოვანი დარგი სწორედ სოფლის მეურნეობაა (მაშინ როდესაც მრეწველობას, ვაჭრობას და ტურიზმს მნიშვნელოვან დარგებად მათი 17-17% ასახელებს).

გამოკითხულ ფერმერთა უმრავლესობას, უფრო კონკრეტულად კი 95,2% მიაჩნია, რომ საქართველოს სოფლის მეურნეობას განვითარების საკმაოდ დიდი პოტენციალი აქვს. ქვეყანაში სოფლის მეურნეობის სექტორის განვითარების დონეს ფერმერები საშუალოზე დაბლად

აფასებენს (ათ ბალიან სკალაზე საშუალო შეფასება 3,86 ქულაა, სადაც 1 აღნიშნავს ძალიან ცუდს, 10 ძალიან კარგს).

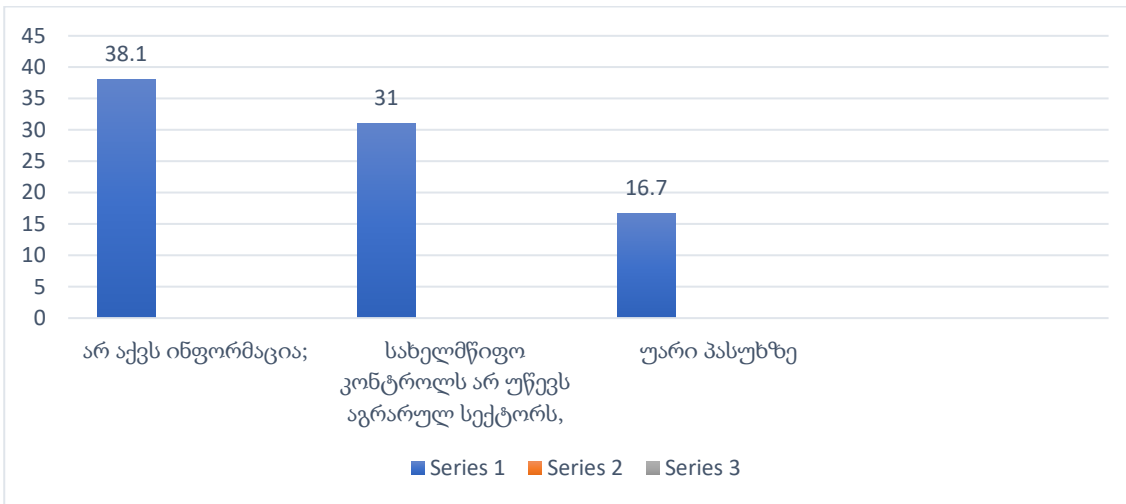
კვლევის შედეგად გამოიკვეთა, რომ ფერმერები სექტორის განვითარების შემაფერხებელ ფაქტორებად შემდეგ საკითხებს ასახელებენ: სტატეგიული გეგმის არ არსებობა, რომელიც ორიენტირებული იქნება სოფლის განვითარებაზე (დასახელდა 55%-ის მიერ), დაბალტექნოლოგიური მიწათმოქმედება (42,9%), დაუხვეწავი კანონმდებლობა (19%) (იხ. გრაფიკი #3).

გრაფიკი#3 რა მთავარი ფაქტორები აფერხებს სოფლის მეურნეობის სექტორის განვითარებას

სწორედ აღნიშნულ გარემოებებზე საუბრობს სოფლის მეურნეობის პოლიტიკის კვლევის ცენტრის (ISET) უფროსის მოადგილე სალომე გელაშვილი, რომელიც აღნიშნავს, რომ სექტორის საკანონმდებლო და მარეგულირებელი გარემო ევროპისა და ამერიკის საკანონმდებლო და მარეგულირებელ გარემოსთან შედარებით სუსტია, დღევანდელ რეალობაში ადგილი აქვს ისეთ პრობლემებს, როგორებიცაა: წარმოების, გადამუშავებისა და დისტრიბუციის ეტაპებზე კონტროლის არ არსებობა; მომხმარებლის დაბალი ცნობიერება იმასთან დაკავშირებით, თუ რა როლი აქვს ფერმერს რეგლამენტის აღსულების პროცესში; რესპოდენტი მიუთითებს რომ თანამედროვე მიდგომა გულისხმობს სახელმწიფოს, მომხმარებლის და კერძო სექტორის ერთიან ძალისხმევას სტანდარტების დანერგვაში.

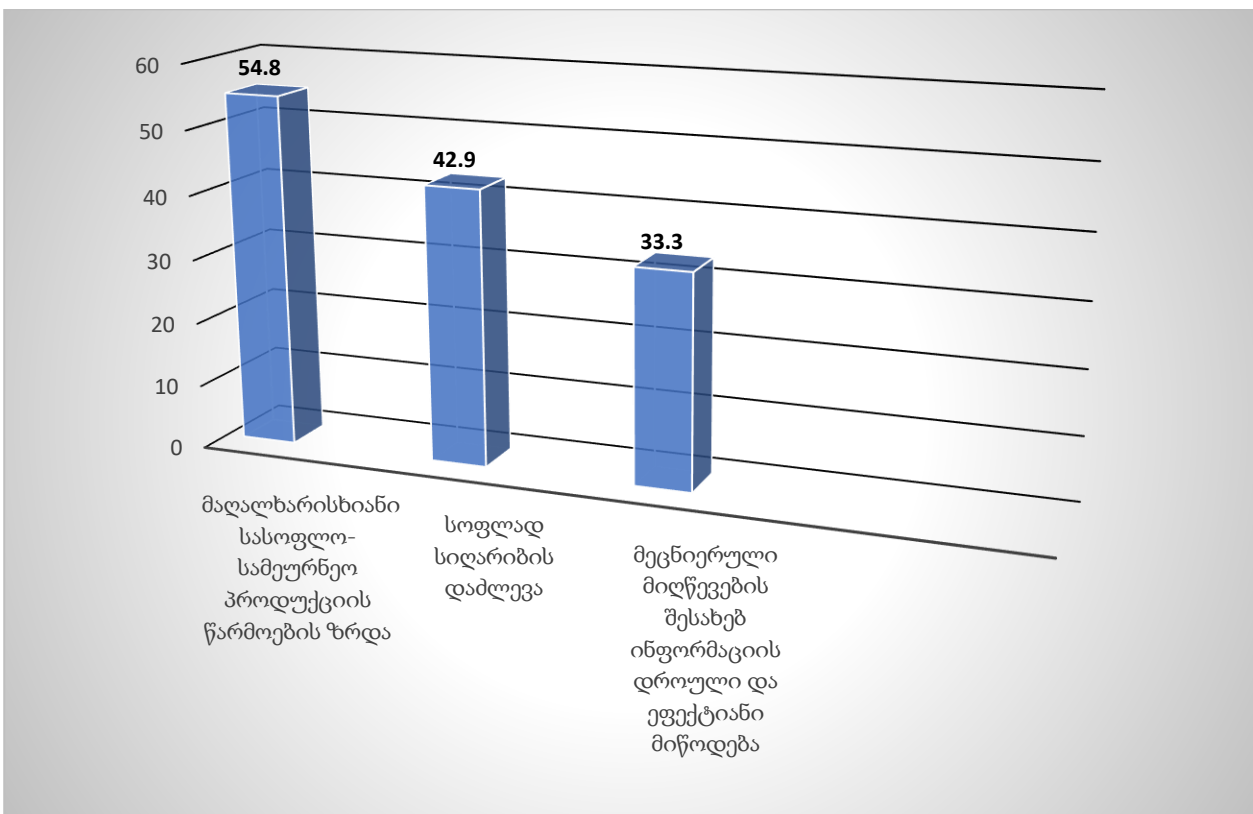
სახელმწიფოს აგრარული პოლიტიკის შესახებ ფერმერთა 38,1% არ აქვს ინფორმაცია; გამოკითხულთა 31 % არ ეთნხმება მოსაზრებას, რომ სახელმწიფო კონტროლს უწევს აგრარულ სექტორს, ხოლო 16,7% -ს უჭირს აღნიშნულ კითხვაზე პასუხის გაცემა (იხილეთ გრაფიკი#4).

გრაფიკი#4 ფერმერთა დამოკიდებულება სახელმწიფოს აგრარული პოლიტიკის შესახებ

სოფლის მეურნეობის ზრდის ფაქტორებზე საუბრისას და აგროპოლიტიკის ეფექტიანობის შეფასებისას გამოკითხულთა 54,8% უპირატესობას ანიჭებს ისეთი გარემოს შექმნას, რომელიც ხელს შეუწყობს მაღალხარისხიანი სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის წარმოების სტაბილურ ზრდას; 42,9 %-ს პრიორიტეტად მიაჩნია სოფლად სიღარიბის დაძლევა; 33,3% კი თვლის, რომ აუცილებელია გლეხებისა და ფერმერებისთვის ახალი ტექნოლოგიური სიახლეებისა და მეცნიერული მიღწევების შესახებ ინფორმაციის დროული და ეფექტიანი მიწოდების უზრუნველყოფა (იხ. გრაფიკი #5).

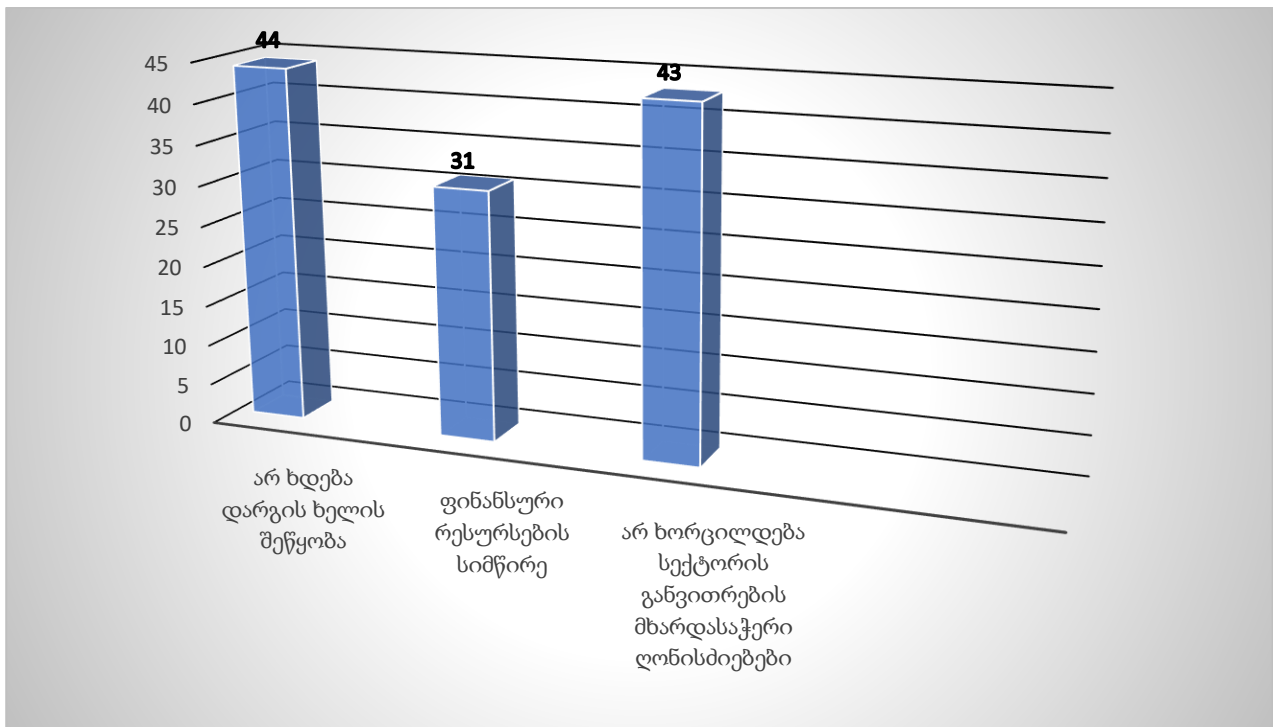
გრაფიკი#5 აგროპოლიტიკის ეფექტიანობის შეფასება

გამოკითხულთა უმრავლესობა საქართველოს აგრარულ პოლიტიკას ნაკლებეფექტიანად მიიჩნევს (ათბალიან სკალაზე საშუალო შეფასება არის 3,74 ქულა, სადაც 1 ნიშნავს ძალიან ცუდს, 10 ძალიან კარგს).

აგროპოლიტიკის განვითარების ხელისშემშლელ ფაქტორებად ფერმერთა 44% ასახელებს იმ გარემოებას, რომ შესაბამისი სახელმწიფო სტრუქტურტების მხრიდან არ ხდება ხელის შეწყობა რათა სოფლის მეურნეობა გახდეს მომგებიანი და შემოსავლიანი დარგი; 31% კი პრობლემას აგრარულ სექტორში დასაქმებული პირებისათვის ფინანსური რესურსების სიმწირეში ხედავს. გამოკითხულთა 43% მიუთითებს, რომ სახელმწიფო სასოფლო-სამეურნეო სექტორის განვითარების მხარდასაჭერ ღონისძიებებს არ ახორციელებს (იხილეთ გრაფიკი #6).

გრაფიკი#6 აგროპოლიტიკის განვითარების ხელისშემშლელი ფაქტორები

კვლევის შედეგად გამოიკვეთა, რომ სასოფლო-სამეურნეო სექტორში განსახორციელებელი ზოგადი ამოცანებიდან ფერმერთა 31%-ს, საქართველოს კლიმატური პირობებიდან გამომდინარე, პრიორიტეტულად მიაჩნია სამელიორაციო და სადრენაჟე სისტემების მოწესრიგება, სეტყვის საწინააღმდეგო მოწყობილობების და მეხამრიდების დამოტაჟება, 22% -ს სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის ბაზარზე ხელმისაწვდომობის ზრდა და თავისუფალი სავაჭრო რეჟიმის არეალის გაფართოება.

ფერმერთა 95,2% კი აღნიშნავს, რომ არ მიუწვდება ხელი სახელმწიფოს მხრიდან მოწოდებულ ფინანსურ, მატერიალურ რესურსებზე (იხილეთ ცხრილი#4).

ცხრილი#4

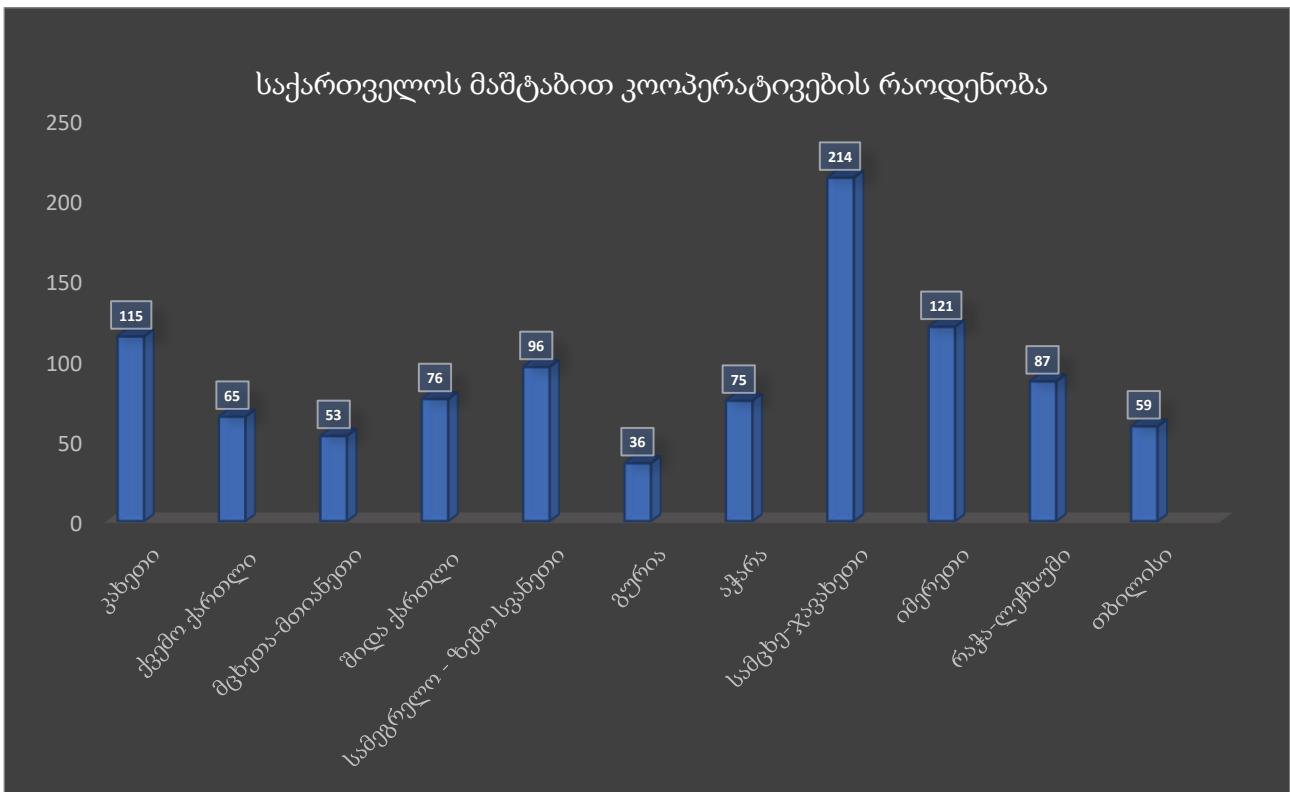
	აგროწარმოების ხელშეწყობის პროგრამა	შეღვათიანი აგრიკრედიტი	სასოფლო სამეურნეო ტექნიკის თანადაფინანსების პროგრამა:	აგროდაზღვევა	დანერგე მომავალი
პროგრამის შესახებ ინფორმირებულობა	52,4%	66,7%	52,4%	73,2%	64,3%
პროგრამით მოსარგებელთა წილი	4,8%	9,5%	14,3%	21,4%	11,9%
პროგრამებით მიღებული სარგებელი	გააფართოვა მეურნეობა	გააფართოვა მეურნეობა	შეიძინა ტექნიკა	გაეზარდა შემოსავალი	გაეზარდა შემოსავალი
10 ბალიან სკალაზე პროგრამებს შეფასების საშუალო ქულა	3,79	4,13	4,29	4,46	4,29
პროგრამით არ სარგებლობის მიზეზი	ინფორმაციის ნაკლებობა 44,4%	ინფორმაციის ნაკლებობა 37%	არის ინფორმაციის ნაკლებობა 41,7%	ინფორმირებულობის ნაკლებობა 44,0%	ინფორმაციის ნაკლებობა 45,2%
უარი პასუხებზე	23,8%	16,7%	16,7%	16,7%	21,4%

ემპირიული მონაცემები გვიჩვენებს, რომ სახელმწიფო მის მიერ განხორციელებული პროგრამების ცნობადობის გაზრდასთან დაკავშირებულ ღონისძიებებს ატარებს მხოლოდ წელიწადში ერთხელ, რაც დაბალი ინტენსივობაა. აღნიშნულ ფაქტს ისე გარემოებაც ამტკიცებს, რომ გამოკითხულ ფერმერთა უმრავლესობა პროგრამით არ სარგებლობის მიზეზად არაინფორმირებულობას მიიჩნევს და ზოგადად მათ სოფელში პროგრამებით მოსარგებლეთა რაოდენობას 5-დან 19%-ის ფარგლებში ასახელებს.

შიდა ქართლში მცხოვრებ ფერმერებს სასოფლო სამეურნეო წარმოების ერთ-ერთ ხელშემშლელ ფაქტორად კოოპერატივების არ არსებობა მიაჩნიათ. თვლიან რომ სასურველი იქნება საერთაშორისო გამოცდილების გაზიარება და ამ კუთხით, სახელისუფლებო ორგანოების მხრიდან საინფორმაციო კამპანიების ინტენსიურად ჩატარდება.

საქართველოს პარლამენტმა 2013 წლის 12 ივლისს მიიღო კანონი “სასოფლო-სამეურნეო კოოპერატივის შესახებ”. შეიქმნა საჯარო სამართლის იურიდიული პირი, „სასოფლო-სამეურნეო კოოპერატივების განვითარების სააგენტო“, რომელიც კოოპერატივებისთვის სტატუსის მინიჭებას, შეწყვეტას, მონიტორინგსა და სახელმწიფო პროგრამების განხორციელებას უზრუნველყოფს. ქვეყანაში 2014 წლიდან დღემდე 2000-ზე მეტი სასოფლო-სამეურნეო კოოპერატივი შეიქმნა, თუმცა 1000-ზე მეტს სტატუსი შეუჩერდა, დღესდღეობით საქართველოს მასშტაბით, 1028 სასოფლო-სამეურნეო კოოპერატივია რეგინების მიხედვით ისინი შემდეგნაირად გამოიყურება (იხ.გრაფიკი #7).

გრაფიკი #7. ქვეყნის მასშტაბით კოოპერატივების რაოდენობა

წყარო: (სასოფლო- სამეურნეო განვითარების კოოპერატივების სააგენტო , 2019)

დასკვნა

კვლევამ აჩვენა, რომ საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ მიწის რეფორმა ხარვეზებით განხორციელდა, შედეგად გლეხური მეურნეობები მრავალი პრობლემისა და გამოწვევის წინაშე აღმოჩნდნენ: საბაზრო ინფრასტრუქტურის გაუმართაობა, გაცვეთილი ტექნიკური საშუალებები, მოძველებული ტიპის ტრანსპორტი და სასოფლო-სამეურნეო ტექნიკა ვერ უზრუნველყოფდა მოსავლიანობის ზრდას.

ევროპის ბაზარის შემთხვევაში, რომელიც საკმაოდ მიმზიდველია თავისი მოცულობითა და მყიდველუნარიანი მოსახლეობით ყურადღება აქვს დათმობილი კოოპერატივების სუბსიდირების და მათ მიმართ შეღავათიანი საგადასახადო პოლიტიკის გატარებას, ვინაიდან საერთაშორისო გამოცდილება გვიჩვენებს, რომ მწირი სასოფლო სამეურნეო ბაზრის პირობებში კოოპერაციულ საწყისებზე დაფუძნებული სისტემა ყველაზე უფრო წარმატებულია, ვინაიდან მცირე ფერმერებს საშუალება ეძლევათ სამომხმარებლო და სარეალიზაციო ბაზრებზე შეძლონ სავაჭრო პოტენციალის გამყარება. შიდა ქართლის რეგიონის მაგალითზე კი აბსოლიტურად განსხვავებულ რეალობასთან გვაქვს საქმე, ფერმერები საუბრობენ კოოპერატივების აუცილებლობაზე და აღნიშნავენ რომ ამ კუთხით სახელმწიფო სტრუქტურების წარმომადგენლები ქმედით ნაბიჯებს არ დგამენ, პრობლემები შესაძლოა ვეძებოთ დარგში სპეციალისტების ნაკლებობაში და ფერმერთა განათლების დაბალი დონეში.

კვლევის შედეგად გამოიკვეთა, რომ გამოკითხულ ფერმერთა უმრავლესობა საქართველოს სოფლის მეურნეობის სექტორს მიიჩნევს ერთ-ერთ პერსპექტიულ დარგად, თუმცა თვლიან რომ მისი განვითარების დონე საკმაოდ დაბალია, რაც გამოწვეულია სოფელზე ორიენტირებული სტრატეგიული გეგმის არარსებობით და დაბალტექნოლოგიური მიწათმოქმედებით. სასოფლო-სამეურნეო სექტორში წინაშე მდგარი ამოცანებიდან შიდა ქართლში მცხოვრებ ფერმერებს პროირიტეტულად მიაჩნიათ სამელიორაციო და სადრენაჟე სისტემების მოწესრიგება, სექტვის საწინააღმდეგო მოწყობილობების და მეხამრიდების დამოტაჟება.

გარემოს დაცვისა და სოფლის მეურნეობის სამინისტროს მიერ ინიცირებულ პროექტების შეფასებისას ფერმერები აღნიშნავენ, რომ უმეტეს მათგანს უსარგებლია „აგროდაზღვევით“ თუმცა ათბალიან სკალაზე შეფასებისას პროგრამებს საკმაოდ დაბალი მაჩვენებლით აფასებენ და მიუთითებენ, რომ ისინი არაეფექტიანი და არ არის გათვალისწინებული ფერმერთა ინტერსები პროგრამების შემუშავებისას. კვლევამ ცხადყო, რომ აუცილებელია რეგულაციების ადაპტირება საქართველოს კონკრეტული პირობებისადმი; ვინაიდან საკმაოდ სხვაობა ფერმერების და სახელმწიფო სტრუქტურების წარმომადგენლების პოზიციებს შორის. ამავე დროს, იმ ფერმერების ხედვა, რომლებიც მუშაობენ ბიზნეს პროექტებზე ბევრად განსხვავდება იმ გლეხის ხედვისგან რომლებიც არ მონაწილეობენ პროექტებში

შიდა ქართლის რეგიონის მოსახლეობასთან ჩატარებული კვლევის შედეგად მიღებულ მონაცემებზე დაყრდნობით შეიძლება ითქვას, რომ ქვეყანაში აქტიურად მიმდინარეობს სოფლის მეურნეობის ხელშემწყობი და განსავითარებელი პროექტების განხორციელება, თუმცა რესპოდენტების შეფასებით ასეთი პროექტები არაეფექტიანია. ქვეყანაში ბაზარი და მწარმოებელი არ არიან ერთმანეთთან დაკავშირებულნი. ფერმერები საუბრობენ მძიმე სოციალურ ფონზე და აღნიშნავენ, რომ ქვეყანის ხელისუფლება არ ცდილობს ხელის შეწყობას რათა სოფლის მეურნეობა გახდეს მომგებიანი და შემოსავლიანი დარგი. მთავარ პრობლემად მათ აგრარულ სექტორში დასაქმებულ პირებს მიაჩნიათ, რომ ფინანსური რესურსები მათთვის ნაკლებად ხელმისაწვდომია. მათი აზრით, მიზანშეწონილია თუ შესაბამისი სტრუქტურების წარმომადგენლები დეტალურად შეისწავლიან იმ პრობლემათა ჩამონათვალს, რომლებიც ფერმერულ მეურნეობებშია და ეკონომიკურად სწორ გათვლებზე იქნებიან ორიენტირებულნი.

ბიბლიოგრაფია:

- United States Department of Agriculture Rural. (2019). *www.rd.usda.gov*. მოპოვებული <https://www.rd.usda.gov/programs-services/all-programs/cooperative-programs-დან-agri-cooperatives>, E. (2015). DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL COOPERATIVES IN THE EU. Brussels: http://press.tsu.ge/data/image_db_innova/Tamar-Ghutidze_Disertacia_2017.pdf.
- agri-cooperatives, European. (2015). *DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL COOPERATIVES IN THE EU*.-ში
- EUROPE FOR GEORGIA. (2017). ევროკავშირის აგრარული პოლიტიკა: ფერმების გამსხვილება და მისი შედეგები. *EUROPE FOR GEORGIA*.
- Fernández-Olmos. (2013). The Direct or Indirect Exporting Decision in Agri-food Firms. *The Direct or Indirect Exporting Decision in Agri-food Firms*. მოპოვებული Agri-food Cooperatives Spain: http://www.agro-alimentarias.coop/5/uk/5_1_1.php-დან
- Food and Agriculture Organization. (თ. გ.). მოპოვებული <http://www.fao.org/about/en/-დან>

- Food and Agriculture Organization of the United Nations. (2015). Food and Agriculture Organization of the United Nations. *FAO*. მოპოვებული Food and Agriculture Organization of the United Nations: <http://www.fao.org/about/en/>-დან
- Hays, J. (2013). IN JAPAN. *AGRICULTURE IN JAPAN*. მოპოვებული JAPAN AGRICULTURAL COOPERATIVES: <http://factsanddetails.com/japan/cat24/sub159/item1806.html>-დან
- ISET Economist Blog. (2018). *სოფლის მოსახლეობის დასაქმება აგრარულ სექტორში*. თბილისი: Iset Policy Institute. მოპოვებული სოფლის მოსახლეობის დასაქმება აგრარულ სექტორში: <http://www.iset-pi.ge>-დან
- Iset Policy Institute. (2019). <http://iset-pi.ge/index.php/ka/agri-review/2252-sektemberii-2018-agro-mimokhilva>.
- Kamrujjaman, w. a. (თ. გ.). *www.quora.com*. მოპოვებული <https://www.quora.com/What-are-OECD-countries>-დან
- Meier. (1998). Nuclear Agro Industrial Complex for the Future. გვ. 419-425.
- Owens. (2019). World Agricultural Development. გვ. 142-149.
- Rural Business-Cooperative Service. (2019 წლის United States Department of Agriculture Rural Development). *Rural Business-Cooperative Service*. მოპოვებული USDA: <https://www.rd.usda.gov/>-დან
- Sherman. (2008). Culture and Social Support. *American Psychologist*, გვ. 520-521.
- Turland. (2019 წლის OCTOBER). Farmers' willingness to participate in a big data platform. *Agricultural Economics & Policy*. მოპოვებული national geographic: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/agr.21627>-დან
- Welton, G. (2013). Comparative Analysys of Agricukture in the South Caucasus. 15-20.
- Wolak, L. (2019). *Agricultural Co-ops*. Agricultural Co-ops. მოპოვებული <https://cooperativesforabetterworld.coop/global-cooperatives/>-დან
- ევროპის კავშირის სამეზობლო პროგრამა. (2012). სოფლის განვითარების სისტემის შეფასება აღმოსავლეთ პარტნიორობის ქვეყნებში. *ევროპის კავშირის სამეზობლო პროგრამა*, გვ. 27-29.
- მიწის შესახებ საქართველოს კანონმდებლობათა კრებული. (2001). მ. მ. დეპარტამენტი.-ში თბილისი.
- მუსხელიშვილი. (2012). სოციალური კაპიტალის როლი საქართველოს სოფლის განვითარებაში. თბილისი: საზოგადოებრივი კვლევის ცენტრი.
- პატნემი. (2013). *როგორ ვამუშაოთ დემოკრატია* (გვ. 45-46).-ში
- სასოფლო-სამეურნეო განვითარების კოოპერატივების სააგენტო . (2019). თბილისი .
- საქართველოს გარემოს დაცვისა და სოფლის მეურნეობის სამინისტრო. (2019). თბილისი: საქართველოს გარემოს დაცვისა და სოფლის მეურნეობის სამინისტრო. მოპოვებული საქართველოს გარემოს დაცვისა და სოფლის მეურნეობის სამინისტრო: <https://www.mepa.gov.ge/Ge/Projects/Details/26>-დან

(2012). *საქართველოს ეკონომიკური ტრანსფორმაცია*. თბილისი: ფონდი ლიბერალური აკადემია.

საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკა. (თ. გ.). ამერიკის ეკონომიკა. *მსოფლიო ეკონომიკა*.

საქართველოს სოფლის განვითარების სტრატეგია. (2017-2020).

საქართველოს სტატისტიკის ეროვნული სამსახური. (2019). *სოფლის მეურნეობის სტატისტიკა*. თბილისი. მოპოვებული https://www.geostat.ge/media/13772/Press-release-GDP-2017_Geo.pdf-დან

საქართველოს სტატისტიკის ეროვნული სამსახური. (2019). *სოფლის მეურნეობის სექტორის ზოგადი სტატისტიკა*. თბილისი: საქართველოს სტატისტიკის ეროვნული სამსახური. მოპოვებული https://www.geostat.ge/media/24487/soflis-meurneoba_2018.pdf-დან

სოფლისა და სოფლის მეურნეობის განვითარების სამინისტრო. (2019). *სოფლისა და სოფლის მეურნეობის განვითარების სააგენტო*. მოპოვებული <http://arda.gov.ge/projects/read/agroinsurance/4:parent:> <http://www.arda.gov.ge/>-დან

სუმბაძე, ნ. (2012). *თაობები და ღირებულებები*. თბილისი: საზოგადოებრივი პოლიტიკის ინსტიტუტი.

შატერაშვილი, ო. (2017). ევროპული ინტეგრაცია და საინოვაციო პროცესები სოფლის მეურნეობაში. *ახალი აგრარული საქართველო*.

საქართველოს სოფლის მეურნეობა 2004 (გვ. 57-70). თბილისი.